

Παύλιτσα Ἡλείας. Ἱστορικές καὶ ἀρχαιολογικές μαρτυρίες

Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.730](https://doi.org/10.12681/byzsym.730)

Copyright © 2014, Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ι. (1989). Παύλιτσα Ἡλείας. Ἱστορικές καὶ ἀρχαιολογικές μαρτυρίες. *Byzantina Symmeikta*, 8, 335–359. <https://doi.org/10.12681/byzsym.730>

ΠΑΥΛΙΤΣΑ ΗΛΕΙΑΣ

Ἱστορικές καὶ ἀρχαιολογικές μαρτυρίες*

Ἡ Παύλιτσα βρίσκεται στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ νομοῦ Ἡλείας στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Νέδα, πού διαγράφει τὴν ὀριοθετικὴ γραμμὴ μεταξὺ Ἡλείας καὶ Μεσσηνίας. Στὸ χωριὸ φθάνει κανεὶς εἴτε ἀπὸ τὸν ἀμαξιτὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν Πύργο στὴν Κυπαρισσία μέσω Λεπρέου καὶ Κάτω Φιγαλείας (πρώην Ζούρτσα), εἴτε ἀπὸ τὸ δρόμο πού συνδέει τὴν Ἀνδρίτσεινα μὲ τὴν Παύλιτσα. Τὰ σημερινὰ ὄρια τῆς Παύλιτσας ἐκτείνονται ὡς τὸ Δραγῶνι καὶ τὰ Περιβόλια στὰ βόρεια καὶ βορειοδυτικά, τὸ Στόμιο δυτικά καὶ τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Νέδα στὰ νότια. Ἡ θέση τοῦ χωριοῦ βρίσκεται σὲ χαμηλὸ ὑψόμετρο (500 μ.) ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, ἐνῶ στὰ νότια πρὸς τὴ Νέδα οἱ ὄρεινοὶ ὄγκοι δημιουργοῦν βαθιεῖς χαράδρες.

Ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Φιγαλείας ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ ἐνῶ ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς ἀρχαίας Τριφυλίας¹ ἀπὸ ἄποψη γεωγραφικὴ εἶχε ἰσχυροὺς ἱστορικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Ἀρκαδίαν. Ἡ θεὰ τῆς πόλης μὲ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος καὶ τὰ ἱερά της εἶχε προκαλέσει μεγάλη ἐντύπωση στὸν Πausanias². Ὁ περιηγητὴς περιγράφοντας τὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Φιγαλείας ἀναπαριστᾷ μὲ ἀκρίβεια τὴ σημερινὴ Παύλιτσα, παρὰ τὶς μεταβολές πού ἔχουν συντελεσθεῖ ἐν τῷ μεταξὺ στὸ φυσικὸ περιβάλλον³. Ἰδιαιτέρη ἔμφαση δίνεται ἀπὸ

* Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση τὶς εὐχαριστίες μου στοὺς ἀρχαιολόγους Ἑλένη Δηληγιάννη-Δωρῆ, Ἀριστέα Καββαδία-Σπονδύλη καὶ Ἀργ. Πετρονώτη.

1. Madeleine Jost, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie*, Παρίσι 1985, σελ. 86.

2. Γιὰ τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Φιγαλείας, τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία της βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ E. Meyer, *Phigaleia*, RE, τόμ. XIX 2 (1938), στ. 2065-2085.— Τοῦ Ἰδίου, *Phigaleia*, RE Supplementum τόμ. VII (1940), στ. 1030-1032.— Τοῦ Ἰδίου, *Phigaleia*, Der Kleine Pauly Lexikon der Antike, 4 (1972), στ. 732-733.— Τοῦ Ἰδίου, *Phigaleia*, RE Supplementum, τόμ. XIV (1974), στ. 383-384.— F. A. Cooper, *Phigalia*, The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Princeton 1976, σελ. 703.— Τοῦ Ἰδίου, *Reconnaissance of a Greek Mountain City*, Journal of Field Archaeology 8 (1981), σελ. 123-134.— Jost, *Sanctuaires*, σελ. 82-98.

3. Πaus. VIII, 39, 5 (ἐκδ. Ν. Δ. Παπαχαρατζῆ, *Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, βιβλία 7 καὶ 8. Ἀρχαϊκὰ καὶ Ἀρκαδικὰ, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1980), «Κεῖται δὲ ἡ Φιγαλία ἐπὶ μετεώρον μὲν καὶ ἀποτόμον <τὰ> πλείονα, καὶ ἐπὶ τῶν κρημῶν ὀροδομημένα ἐστὶ τεῖχη σφίσιν· ἀνελθόντι δὲ ὁμαλῆς ἐστίν, ὁ λόφος ἤδη καὶ ἐπίπεδος.

τὸν περιηγητὴ στὴ σημασία τοῦ ποταμοῦ Νέδα γιὰ τὴν πόλη, σὲ μία ἐποχὴ, ποὺ τὸ ποτάμι ἦταν πλωτὸ ἀπὸ μικρὰ πλοῖα, γεγονός ποὺ ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα¹. Ἐξάλλου ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ποταμοῦ ὡς θεότητος σὲ νόμισμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς² ὑποδηλώνει τὸν καθοριστικὸ τοῦ ρόλου στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης.

Τὸ ἥπιο κλίμα, τὸ ἀφθονο νερὸ καὶ ἡ καλὴ ἐπικοινωνία τῆς πόλης μὲ τὰ μεγάλα οἰκιστικὰ κέντρα τῆς Ἀρκαδίας, ἦταν οἱ παράγοντες ποὺ συνέβαλαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας, τῆς κτηνοτροφίας καὶ τοῦ ἐμπορίου. Ἡ διακίνηση τῶν προϊόντων γινόταν μέσω τοῦ καλοῦ ὀδικοῦ δικτύου τῆς περιοχῆς³. Ἡ Φιγαλεῖα ἦταν ἡ μόνη ἀρκαδικὴ πόλη ποὺ εἶχε διέξοδο πρὸς τὴ θάλασσα, δηλ. τὸ Ἴόνιο Πέλαγος.

Στὴν περιοχή τῆς πόλης τῆς Φιγαλείας περιλαμβανόταν τὸ Κωτίλιο ὄρος στὰ βορειοανατολικά, ὅπου ὁ ναὸς τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος καὶ τὸ Ἐλάϊον ὄρος στὰ νοτιοδυτικά, ὅπου βρισκόταν τὸ ἱερὸ τῆς Μελαίνης Δήμητρας⁴. Ἐξω ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος⁵ καὶ κοντὰ στὰ νοτιοανατολικά κράσπεδα τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ὑπάρχει ἡ ἀρχαία κρήνη, τὸ μοναδικὸ μνημεῖο ποὺ ἔχει συστηματικὰ ἀνασκαφεῖ. Ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα ποὺ ἡ θέση τους μπορεῖ νὰ προσδιοριθεῖ ἀρχαιολογικὰ εἶναι τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας στὰ νοτιοανατολικά τῆς πόλης, ὅπου ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας⁶, καθὼς καὶ ὁ τάφος τῶν Ὀρεσθασίων, ποὺ βρισκόταν πιθανότατα κοντὰ στὴ θέση Σταυροῦλι⁷.

Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τῆς ἀρχαίας Φιγαλείας μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παύλιτσα (Ἄνω Φιγαλεῖα)⁸ ποὺ ἀνήκει στὴν ἐπαρχία Ὀλυμπίας. (Εἰκ. 1).

1. F. A. Cooper, *Topographical Notes from Southwest Arcadia*, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα Ἀθηνῶν 5 (1972) 3, σελ. 359-362.

2. Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86, πίν. 23, εἰκ. 4.

3. Γιὰ τὸ ἀρχαῖο ὀδικὸ δίκτυο τῆς περιοχῆς τῆς νοτιοδυτικῆς Ἀρκαδίας βλ. Ἀρ. Πετρονώτη, *Πέντε ὕδρωνύμια τῆς Θεσσαλίας Ἀνκαίου Πανσανίας VIII*, 38, 9, Πρακτικὰ τοῦ Ἀ' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν 1978, Ἀθήνα 1980, σελ. 200. Σημειώνεται ὅτι ὁ Πανσανίας εἶχε φτάσει στὸ ναὸ τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴ Φιγαλεῖα, ἀκολουθώντας ὄρεινὸ ἡμιονικὸ δρόμο μήκους 8,5 χλμ. περίπου βλ. Παπαχατζῆ, *Πανσανίον Ἀρκαδικά*, σελ. 364-365, σημ. 1.

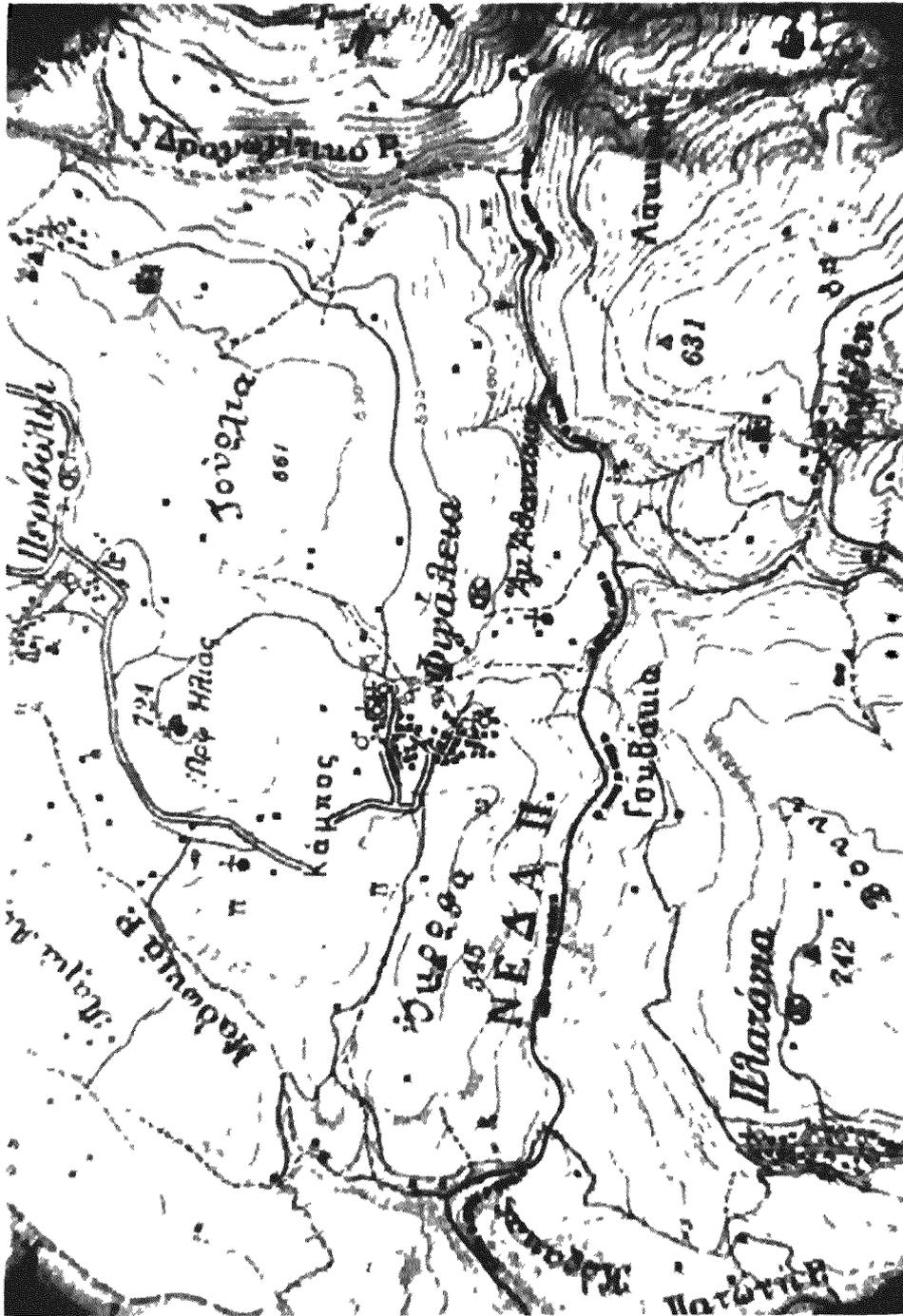
4. Cooper, *A Greek Mountain City*, σελ. 133-134.— Jost, *Sanctuaires*, σελ. 92.

5. Γιὰ τὸ τεῖχος τῆς Φιγαλείας βλ. F. E. Winter, *Greek Fortifications*, Τορόντο 1971, σελ. 111-112.— Cooper, *A Greek Mountain City*, σελ. 123-133.

6. Jost, *Sanctuaires*, σελ. 88.

7. Jost, ὁ.π., σελ. 88.

8. Βλ. τὸ χάρτη τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, φύλ. Νέα Φιγαλεῖα - 3-1977, κλ. 1:50.000. Ἡ ταύτιση τῆς ἀρχαίας Φιγαλείας μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παύλιτσα εἶχε προταθεῖ καὶ παλαιότερα, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνεται συνεχῶς ἀπὸ τότε μὲ καινούργια ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, βλ. W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τόμ. Α', Λονδίνο 1830,

Είχ. 1 'Η θέση τῆς ἀρχαίας Φυγαλείας

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τὴν πόλη ὡς Φιγάλεια ἢ Φιαλία ἢ Φιάλεια καὶ τοὺς κατοίκους ὡς Φιγαλεῖς ἢ (γεν.) Φιαλέων¹, πιθανότατα ἀπὸ τὸν Φίγαλο, γιὸ τοῦ Λυκάονος καὶ ἰδρυτῆ τῆς πόλης ἢ ἀπὸ τὸν Φιάλο γιὸ τοῦ Βουκολίωνος². Κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἡ πόλη ἀναφέρεται ὡς Φιγάλ(ε)ια ἀπὸ τὸ λεξικογράφο Ἡσύχιος³ ὡς Φιγαλέα ἢ Φιάλεια ἀπὸ τὸν Στέφανο Βυζάντιο⁴. Σὲ ἐπιγραφή τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων τὸ ἐθνικὸ ὄνομα ἀναγράφεται ὡς Φιαλῆες⁵, ἐνῶ στὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους, τὸν 6ο αἰ. ἀναφέρεται ὡς πόλις ἢ Φιάλεα⁶. Σὲ κατάλογο τῶν ἐπισκοπῶν τῶν πόλεων πού ὑπάγονται στὴ μητρόπολη Κορίνθου ἡ πόλη μνημονεύεται ὡς Φιαλία⁷, ἐνῶ στὴ Σούδα ὡς Φιγάλεια⁸. Στὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (14ου αἰ.) ἡ τοπωνυμία ἀπαντᾷ ὡς *Poliza*⁹ καὶ σὲ κατάλογο τῶν κά-

σελ. 490.— M. E. Puillon Boblaye, *Expédition Scientifique de Morée*, Παρίσι 1836, σελ. 165.— J.-A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, Παρίσι 1843, σελ. 469. Βλ. ἐπίσης Arg. Petronotis, *BASSAI: Merely a Place-Name or the Name of an Ancient Settlement*, Πελοποννησιακά 16 (1985-86), σελ. 385.— Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86.

1. Πολύβ. IV, 6, 10 (ἔκδ. J. de Foucault, Παρίσι 1972).— Ἀθῆν. Δειπν. IV, 148 (ἔκδ. Ch. Burton Gulick, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1928).— Παιουσ. VIII, 39, 5.— Στράβ. VIII, 3, 22 (ἔκδ. R. Baladié, Παρίσι 1978).— Διόδ. Σικελ. XV, 40, 2 (ἔκδ. Cl. Vial, Παρίσι 1977).

2. Παιουσ. VIII, 3, 1-2: «Οἱ δὲ ἄλλοι παῖδες τοῦ Λυκάονος πόλεις ἐνταῦθα ἔκτιζον ἔνθα ἐκάστῳ μάλιστα ἦν κατὰ γνώμην. Πάλλας μὲν καὶ Ὀρεσθεὺς καὶ Φίγαλος Παλλάντιον, Ὀρεσθεὺς δὲ Ὀρεσθάσιον, Φιγαλίαν δὲ οἰκίζει Φίγαλος... Φιγαλία δὲ καὶ Ὀρεσθάσιον [ἐν] χρόνῳ μεταβάλλουσι τὰ ὀνόματα, Ὀρέστειον τε ἀπὸ Ὀρέστον κληθεῖσα τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ Φιαλία ἀπὸ τοῦ Βουκολίωνος παιδὸς Φιάλου». Ὁ Παιουσιανὸς ἀναφέρει παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πόλη πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴ νύμφη Φιγαλία: Παιουσ. VIII, 39, 2: «λέγεται δὲ καὶ ἄλλα οὐκ ἀξιόχρεα ἐς πίστιν, ἄνδρα αὐτόχθονα εἶναι τὸν Φίγαλον καὶ οὐ Λυκάονος παῖδα τοῖς δὲ εἰρημένον ἐστὶν ὡς ἡ Φιγαλία νύμφη τῶν καλομμένων εἴη δρυάδων».

3. M. Schmidt, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, τόμ. Δ', τχ. α' Ienae 1862, λ. Φιγάλ(ε)ια, σελ. 242, στ. 37.

4. Στεφάνου Βυζαντίου Ἐθνικά, βλ. λ. Φιγαλέα (ἔκδ. A. Meineke, Βερολίνο 1849, φωτοτ. ἀνατύπ. Γκράτς 1958).

5. D. Feissel-Anne Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des Inscriptions Historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, TM 9 (1985) σελ. 373, ἀρ. 153*.

6. Συνέκδημος Ἱεροκλέους, 647¹³. (ἔκδ. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklos et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939).

7. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique introduction et notes*, Παρίσι 1981, Notitia 3⁷⁶³.

8. A. Adler, *Suidae Lexicon*, τόμ. Δ', Λιψία 1935, λ. Φιγαλεὺς ὁ ἀπὸ τοῦ δήμου Ἀρκαδίας καὶ ὁ δῆμος Φιγάλεια.

9. Alfred Morel-Fatio, *Libro de los Fechos et conquistas del principado de la Morea*, Γενεύη 1885, σελ. 80, § 363.

στρων τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1467 ὡς *Spoliza*¹. Στὸ χειρόγραφο χάρτη τοῦ Battista Agnese τοῦ 16ου αἰ. ἡ θέση ἀναγράφεται ἐπίσης ὡς *Spolica*². Τέλος σὲ πηγές τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας ἡ τοπωνυμία μνημονεύεται ὡς *Paulizza*³, *Παύλιτσα*⁴ καὶ *Paulizza*⁵.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ὡς τὸν 14ο αἰ., ἡ τοπωνυμία ἀπαντᾷ ὡς *Φιγάλεια* (ἢ *Φιάλεα* ἢ *Φιαλία*), ἐνῶ ἀπὸ τὸν 14ο ὡς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ., ὡς *Poliza*, *Spoliza* ἢ *Spolica*. Πιθανότατα ἡ ὀνομασία *Poliza* προέρχεται ἀπὸ τὴν Παύλιτσα, ἀπ' ὅπου ὁ σχηματισμὸς σὲ *Paulizza* - *Polizza* - *Spoliza*. Δὲν εἶναι δυνατὸν πάντως νὰ προσδιορισθεῖ χρονικὰ πότε ἐγίνε ἡ μετονομασία τῆς Φιγάλειας σὲ Παύλιτσα καὶ *Paulizza*. Ἀνάλογα τοπωνύμια σὲ *-ίτσι* ἢ *-ίτσα*, δὲν εἶναι ἄγνωστα στὴν Πελοπόννησο, ὅπως *Πουλίτσα* στὴν Κορινθία καὶ *Πουλίτσι*⁶ στὴν Μεσσηνία. Εἶναι γνωστὸ ἐξἄλλου ὅτι τὰ τοπωνύμια μὲ κατάληξη *-ίτσα* ποὺ τονίζονται στὴν προπαραλήγουσα, ἔχουν σλαβική προέλευση⁷ σὲ ἀντίθεση μὲ παρόμοια τοπωνύμια ποὺ τονίζονται στὴ λήγουσα καὶ ἔχουν ἑλληνική προέλευση⁸. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἂν δεχτοῦμε ὅτι

1. C. h. P o r f, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873 (φωτ. ἀνατύπωση 1961) σελ. 206. — A. B o n, *La Morée Franque, Recherches historiques topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, σελ. 694. — W. M c L e o d, *Castles of the Morea in 1467*, BZ 65 (1972), σελ. 361, 356, στ. 1, 32. Σὲ κατάστιχο τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1461/1463, ἀπαντᾷ τὸ τοπωνύμιο *Politsa*, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὴν θέση *Poliza* καὶ *Spoliza* τοῦ ἀραγωνικοῦ χρονικοῦ καὶ τῆς καταγραφῆς τοῦ 1467 ἀντίστοιχα. Γιά τὴν *Politsa* βλ. Β. Π α ν α γ ι ω τ ὀ π ο υ λ ο υ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1985, σελ. 218, 222.

2. B o n, *Morée*, ὁ.π., σελ. 338, πίν. IX. Γιά τὸ χάρτη βλ. ὁ.π., σελ. 34.

3. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, *Ἀπογραφή τοῦ Νομοῦ Μεθώνης ἐπὶ Βενετῶν*, ΔΙΕΕ 2 (1885), σελ. 706.

4. Κ. Ν τ ὀ κ ο υ, *Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας*, BNJ 21 (1971-1974), σελ. 156. Βλ. καὶ Π α ν α γ ι ω τ ὀ π ο υ λ ο υ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου*, σελ. 227, 251, 295 (*Paulizza*, *Pavlizza*, *Pavlizza*).

5. G. A l b e r g h e t t i, *Notizia dello stato presente del regno della Morea... Breve descrizione corografica del Peloponneso o Morea... estratta dal volume di D. Pier Antonio Pacifico*, Βενετία 1700, σελ. 93. — Θ. Κ ρ ι μ π ᾶ, *Ἡ Ἐνετοκρατούμενη Πελοπόννησος (1685-1715)*, Πελοποννησιακὰ 1 (1956), σελ. 345.

6. Βλ. D. G e o r g a c a s, *Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen*, BZ 41 (1941), σελ. 370-371. Γιά τὴν τοπωνυμία *Polica*, *Poličica* βλ. P h. M a l i n g o u d i s, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands*, Wiesbaden 1981, σελ. 87.

7. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀ. Μ π ο ὔ τ ο υ ρ α, *Περὶ τῆς καταλήξεως -ίτσα -ίτσι ἐν τῇ νεοελληνικῇ*, Λαογραφία 3 (1911) σελ. 611 γιά τὰ τοπωνύμια *Βίστριτσα*, *Βόνιτσα* κ.ἄ. Γιά τὰ τοπωνύμια σὲ *-ίτσα* βλ. M. V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941 (φωτ. ἀνατ. Λιψία 1970), σελ. 304.

8. Βλ. σχετικὰ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, *Περὶ τῆς ὑποκοριστικῆς καταλήξεως -ίτσι*, Ἑλληνικά 4 (1931), σελ. 362. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ κατάληξη *-ίτσι* προέρχεται ἀπ' τὴν κατάληξη *-ικι*, ποὺ κατὰ τσιτακισμό ἐγίνε *-ίτσι* καὶ μεσαιωνικὸ *-ιτζην*.

ἡ *Poliza* τοῦ Χρονικοῦ ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὴν Παύλιτσα, θεωροῦμε ὡς πιθανότερη τὴν ἄποψη τοῦ E. Meyer¹ γιὰ τὴν σλαβικὴν καταγωγὴν τῆς τοπωνυμίας².

Κατὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια ἡ Φιγαλία ἀποτελεῖ τμηματὴς ἐπαρχίας Ἀχαΐας τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ μετὰ πρωτεύουσα διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ τὴν Κόρινθο. Ἐπίδραση εἰς τὴν ζωὴν τῆς πόλεως θὰ εἶχαν ὅπωςδήποτε τὰ γεγονότα ποὺ συγκλόνισαν τότε τὸν πελοποννησιακὸν χῶρον, ὅπως ἡ γοθθικὴ ἐπιδρομὴ, καὶ ἡ ἥττα στὸν Φολόην τῆς Ἡλείας τὸ 397³, οἱ σφοδροὶ σεισμοὶ τοῦ 4ου καὶ 6ου αἰ., ὅποτε κατέπεσαν οἱ ναοὶ τῆς Ὀλυμπίας, καὶ τέλος ἡ σλαβικὴ ἐπιδρομὴ.

Οἱ μαρτυρίαι τῶν πηγῶν κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ εἶναι ἐλάχισται· στὴν περίοδον ἀνάμεσα στὸν 3ο καὶ 5ο αἰ. χρονολογεῖται ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὴν Ὀλυμπία καὶ περιέχει ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴν τοῦ Πολυχάρμου⁴. Στὸ ἐπίγραμμα ἀναφέρεται ὅτι οἱ Φιγαλεῖς ἔστησαν τὸν ἀνδριάντα τοῦ Πολυχάρμου κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία, μετὰ ἀπὸ σύμφωνη γνώμη ὅλων τῶν Ἑλλήνων («ἤηυσαν δ' Ἑλληνες»), γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν ἄνδρα λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς δικαιοσύνης ποὺ τὸν διέκρινε («ἔρμα δίκης»). Τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὸ στήσιμο τοῦ ἀγάλματος ἀπαιτεῖται ἡ ὁμοφωνία τῶν Ἑλλήνων, σημαίνει ὅτι ὁ τιμώμενος ἦταν κάποιος ἐπαρχιακὸς ἀξιωματοῦχος, προφανῶς ὁ ἀνθύπατος τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λεξικογράφον Ἡσύχιον⁶ καὶ τὸν Στέφανον Βυζάντιον⁷ ποὺ ἀναφέρουν τὴν Φιγαλία, χωρὶς ὅμως ἡ μαρτυρία τους

1. E. Meyer, RE, τόμ. XIX2 (1938) στ. 2083. Δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ τὴν ἀδημοσίευτη μελέτη ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὴν Παύλιτσα τοῦ F. K. Litsa, *Toponymy from the Eparchy of Olympra (and Triphylia)* July 1963. Τὴν σλαβικὴν καταγωγὴν τοῦ τοπωνυμίου *Παύλιτσα*, *Poliza* καὶ *Spoliza*, υἱοθετεῖ καὶ ὁ Δ. Βαγιακάκος, ἀπαντώντας σὲ σχετικὴ ἐρώτησή μου.

2. Σημειώνεται ὅτι ἡ τοπωνυμία *Pavlica* ἀπαντᾷ καὶ στὴν Σερβία βλ. G. Millet, *L'ancien art Serbe. Les églises*, Παρίσι 1919, σελ. 154.— Π. Μυλωνᾶ, *Ἡ Μονὴ Πέτρας στὴν Νότια Πίνδο. (Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση)* τόμ. Β' Ἀθήνα 1982, σελ. 133, σελ. 137, σημ. 37.

3. Ζώσιμος, V, 7, 1 (ἔκδ. Fr. Pachoud, *Zosime, Histoire nouvelle*, τόμ. III, Παρίσι 1986 *ατῆ Πελοποννήσῳ προσσχὼν εἰς Φολόην συμφυγεῖν τοὺς βαρβάρους ἠνάγκασει*).

4. *Inscriptiones Graecae*, τόμ. Ε', τεῦχος 2, σελ. 107, στ. 104 κ.ε. (*Inscriptiones Arcadiae*, ἔκδ. Fr. H. de Gaertringen, Βερολίνο 1913 (φωτ. ἀνατύπ. 1966).— Feissel-Philippidis-Braat, *Inscriptions*, σελ. 373, ἀρ. 153*.

Τὸνδ' ἔτεὸν Φιαλῆς εὐρέκτην Πολύχαρμον
στήσαμεν ἔρμα δίκης Ζηνὶ παρ' ἰθυδίαφ·
ἤηυσαν δ' Ἑλληνες· ἐν αἰσιμίῃ γὰρ ἄνυσσιν
ἀρχὴν, παντοίης ἴδρις ἐὼν ἀρετῆς.

L. Robert, *Épigramme d'Égine*, Hellenica τόμ. Δ' (1948), σελ. 20. (3ου ἢ 4ου).

5. A. H. M. Jones, *The Prosopography of the Later Roman Empire, (A.D. 260-395)*, τόμ. Α', Cambridge 1974, σελ. 711.— L. Robert, Hellenica, τόμ. Δ', σελ. 20.

6. M. Schmidt, *Hesychii Lexicon*, τόμ. Δ', τχ. α' λ. Φιγαλ(ε)ια.

7. Στεφάνου Βυζαντίου, Ἑθνικά, βλ. λ. Φιγαλέα.

νά συνιστᾶ αξιόπιστη πληροφορία, δεδομένου ὅτι ἀντλοῦν τὸ ὑλικό τους ἀπὸ παλαιότερα γεωγραφικά ἔργα, σημαντικότερα γιὰ τὸν 6ο αἰ., εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Συνέκδημου τοῦ Ἱεροκλέους. Μεταξὺ τῶν ἑβδομήντα πόλεων τῆς Πελοποννήσου περιλαμβάνεται καὶ ἡ *Φιάλα*¹, δηλ. ἡ Φιγαλεία. Δὲ γνωρίζουμε βέβαια ἂν ἡ ἀναφερόμενη ὡς πόλη εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀστικό κέντρο ἢ ἀπλὸς οἰκισμός. Τὰ λίγα ἀρχαιολογικά εὐρήματα ποὺ ἐπισημάνθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνά μας καὶ ἀνήκουν στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο δὲν εἶναι τόσα σὲ ἀριθμὸ ὥστε νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴ μαρτυρία τοῦ Συνέκδημου, ἀποτελοῦν ὡστόσο τεκμήρια ἐνδεικτικά τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου στὰ παλαιοχριστιανικά χρόνια. Καμία πηγὴ δὲν μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν κατάστασι στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ σλαβικὴ ἐπιδρομὴ. Στὰ Πρακτικά τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (680/81), δὲν ἀναγράφεται ἐπίσκοπος Ἡλείας, γεγονός ποὺ ὑποδηλώνει πιθανὸν τὴ διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀποδιοργάνωση ἐξαιτίας τῆς σλαβικῆς ἐπίθεσης. Στὴ *notitia* 3, γνωστὴ καὶ ὡς τακτικὸ τῶν Εἰκονοκλαστῶν, ποὺ τὰ ὄρια τῆς σύνταξής της χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὰ 787 καὶ τὸ τέλος τοῦ 9 μ.Χ., ἡ ἐπισκοπὴ Φιαλίας² ἀνήκει στὴν ἐπαρχία Πελοποννήσου καὶ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Κορίνθου. Πάντως ἡ σημασία αὐτῆς τῆς *notitia* ὡς ἱστορικῆς πηγῆς γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο εἶναι πολὺ περιορισμένη. Στους Ἐπισκοπικούς καταλόγους τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος Σοφοῦ (901-902), μόνη ἐπισκοπὴ ποὺ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Πατρῶν εἶναι ἡ ἐπισκοπὴ Βολαίνης³, δηλ. τῆς Ὠλένης Ἡλείας. Ἡ ἀπουσία μνείας τῆς Ἡλιδος καὶ τῆς Φιγαλείας μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς ἐνδειξὴ τῆς μετατόπισης τοῦ κέντρου βάρους πρὸς τὴν εὐφορὴ πεδιάδα τῆς μέσης Ἡλείας⁴ κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ πόλεις ἀκμαῖες στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὅπως ἡ Ἡλιδος καὶ ἡ Φιγαλεία περνοῦν στὸ περιθώριο. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἡ Φιγαλεία δὲν ἀναγράφεται πλέον σὲ ἐκκλησιαστικά τακτικά. Στὸ Λεξικὸ τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ ἀναφέρεται ἡ «Φιάλις» ὡς τόπος⁵, μαρτυρία ποὺ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ οἰκισμὸς εἶχε ἴσως περιπέσει σὲ μαρασμό.

1. Ἱεροκλέους Συνέκδημος 647¹³ (ἔκδ. E. Honigmann).— Π. Α. Γιαννόπουλου, *Ἡ Ἡλεία κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον*, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν 1 (1982), σελ. 196.

2. Darrouzès, *Notitiae*, 37⁶³ καὶ σελ. 29, 439. Πρόκειται γιὰ τὴ *Notitia* τῶν Εἰκονοκλαστῶν ποὺ σώζεται στὸν Κώδ. Paris. 1555A τοῦ 14ου αἰ. Γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς *notitia* ὡς ἱστορικῆς πηγῆς, βλ. τὰ σχόλια τοῦ Darrouzès στὴ σελ. 32.

3. Ἀγνῆς Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, *Ἡ Ἐπισκοπὴ Ὠλένης-Βολαίνης κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον*, Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα, 1980, σελ. 252.

4. Γιαννόπουλου, *Ἡ Ἡλεία*, σελ. 197. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ὠλένης καὶ Μορέως βλ. Ν. Τωμαδάκη, *Σημείωμα περὶ τῶν ἐν Ἡλιδι Βυζαντινῶν Ἐπισκοπῶν*, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν 2 (1983), σελ. 11-14.

5. Ζωναρᾶ, Λεξικὸν (ἔκδ. I. A. H. Titmann, Λιψία 1808, ἀνατύπ. Amsterdam 1967) τόμ. Β', σελ. 1809.

Ἐκ τῶν 13ο αἰ. καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Φράγκων στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κεντρικῆς, δυτικῆς καὶ νότιας Πελοποννήσου¹, οἱ ἀναφορὲς τῶν πηγῶν στὴν περιοχὴ εἶναι ἀσαφεῖς, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε συχνότερες· στὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος (1245-1278), παραχώρησε ὡς φέουδο στὸν Τοῦρκο μισθοφόρο Μελίκ τὴν Πολίσα καὶ τὸ Simico², ἀνταμείβοντάς τον γιὰ τὶς ὑπηρεσίες πού εἶχε προσφέρει ὁ τελευταῖος στοὺς Φράγκους μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1263. Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἀποβιβάσθηκε στὸ Μοριά μὲ ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ δύναμη μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ στρατηγὸ Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, γεγονὸς πού σήμανε τὴν ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῶν Σκορτσῶν κατὰ τῶν Φράγκων. Στὴν ἀρχὴ τῶν ἐπιχειρήσεων οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν μερικὲς ἐπιτυχίες, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἤττα τους στὴν Πρινίτσα, τὴν ἐγκατάλειψή τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους μισθοφόρους ἐξαιτίας τῆς καθυστέρησης στὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν τους καὶ τὴν προσχώρησή τους στοὺς Φράγκους, ὁδηγήθηκαν σὲ ὀλοσχερῆ ἤττα μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικράτηση τῶν Φράγκων στὴν περιοχὴ. Ἡ συμβολὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Τούρκων μισθοφόρων Μελίκ³ ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας. Οἱ Τοῦρκοι μισθοφόροι μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου τῆς καταστροφῆς καὶ τὴν καταβολὴ τῶν μισθῶν τους ἔφυγαν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς πού κατὰ τὸ ἑλληνικὸ Χρονικὸ βαπτίσθηκαν χριστιανοί, χρίσθηκαν ἰππότες, πῆραν πρόνοιες καὶ παντρεύτηκαν γυναῖκες⁴:

«Ἐποικεν δύο καβαλλάριονς, ἔδωκέν τοὺς προνοῖες,
γυναῖκες γάρ τοὺς ἔδωκεν, κ' ἐποιήσασιν παιδία,
ὅπου εἶναι ἀκόμη εἰς τὸν Μορέαν, στοῦ Βοννάρβη, στὴν Ρένταν»

Μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ Μελίκ, ὅπως ἔμμεσα προκύπτει ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ Χρονικὸ καὶ σαφῶς ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ⁵, πού παρὰ τὶς χρονολογικὲς ἀνακολουθίες, παρέχει συχνὰ ἀκριβέστερες εἰδήσεις. Ὁ πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, φαίνεται ὅτι εἶχε

1. Β ο η, *Morée*, σελ. 59-68.

2. *Libro de los fechos*, § 363, σελ. 80. Β ο η, *Morée*, σελ. 337, σημ. 7. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἑλληνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (ἔκδ. Π. Καλονάρου, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθήνα 1940, στ. 5736 κ.ε.), ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος παραχώρησε φέουδα καὶ ἄλλα προνόμια μὲ τὸν ὄρο ὅτι οἱ ἀποδέκτες θὰ τοῦ ἦταν πιστοὶ καὶ θὰ βαπτίζονταν χριστιανοί.

3. Γιὰ τὸν Τοῦρκο μισθοφόρο Μελίκ βλ. D. Z a k y t h i n o s, *Le Despotat Grec de Morée*, τόμ. Β', *Vie et Institutions, édition revue et augmentée par Chryssa Maltzou*, Λονδῖνο Variorum 1975, σελ. 215.—Κ. Ν. Μ ο υ τ σ ὄ π ο υ λ ο υ, *Ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ Καρύταινα*, Πελοποννησιακὰ 16 (1986), σελ. 187-193. Βλ. ἐπίσης V. L a u r e n t, *Une famille turque au service de Byzance. Les Mélikès*, BZ 49 (1956), σελ. 349-361.

4. Χρονικὸν τοῦ Μορέως (ἔκδ. Π. Κ α λ ο ν ἄ ρ ο υ), στ. 5733-5738.

5. *Libro de los fechos*, δ.π., § 363, σελ. 80.

δώσει σὲ γάμο στὸν Μελίχ τῆ χήρα φράγκισσα πριγκίπισσα τῆς *Poliza* καὶ τοῦ *Simico*.

Ὡς πρὸς τὴν τοπογραφικὴ προσέγγιση τῶν θέσεων *Poliza* καὶ *Simico* τοῦ Χρονικοῦ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν πρὸς τὸ παρὸν ὀρισμένες παρατηρήσεις, ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἀπόψη τῆς ταύτισής τους μὲ τὶς θέσεις Παύλιτσα καὶ Σαμικὸ ἀντίστοιχα. Ὁ Α. Bon¹, ἐνῶ υἰοθετεῖ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη τὴν ταύτιση τῆς *Poliza* μὲ τὴν Παύλιτσα, ἀφήνει ἀνοικτὸ τὸ θέμα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ *Simico*, ἀντίθετα μὲ τὸν Στ. Δραγούμη², ὁ ὁποῖος τάσσεται ἀνεπιφύλακτα ὑπὲρ τῆς ταύτισης τῆς *Poliza* μὲ τὴν Παύλιτσα καὶ τοῦ *Simico* μὲ τὸ Σαμικὸ. Στὸν κατάλογο τῶν κάστρων τῆς Πελοποννήσου τοῦ ἔτους 1467, ὅπου περιλαμβάνονται τὰ κάστρα τοῦ Μοριᾶ, ποὺ εἶτε εἶναι ἐρειπωμένα εἶτε ἀνήκουν στὴ βενετικὴ ἢ τουρκικὴ διοίκηση, ἀναφέρεται τὸ ἐρειπωμένο κάστρο τῆς *Spoliza*³.

Τὸ κάστρο αὐτὸ ἀναγράφεται μετὰ τὸ *Gardizi* (σημ. Περιβόλια), ἐνῶ πολὺ μετὰ ἀναφέρονται τὸ *Crivo-Cori* (Παλαιόκαστρο), κατόπιν τὸ *Strovizi* (σημ. Λέπρεον) καὶ ἔπειτα τὸ *Araclavo*, ἢ *Poria* (κοντὰ στὸ Στροβίτσι) καὶ τὸ *Sidro-Castro* (Σιδηρόκαστρο)⁴. Δεδομένου ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ Λεπρέου μὲ τὸ Στροβίτσι στὰ βορειοδυτικὰ τῆς Παύλιτσας εἶναι ἀσφαλῆς, καὶ ἡ θέση τῆς Ποριᾶς, ποὺ δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσει ὁ Bon⁵ βρίσκεται ἐπίσης κοντὰ στὸ Στροβίτσι⁶ ἐνῶ ἀμέσως μετὰ ἀκολουθεῖ τὸ *Sidirocastro* (= Σιδηρόκαστρο), μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα γιὰ πιὸ ἀκριβῆ προσέγγιση τοῦ κάστρου τῆς *Spoliza*. Μὲ βάση τὰ παραπάνω τὰ κάστρα Στροβίτσι, Ποριᾶ καὶ Σιδηρόκαστρο βρίσκονται στὰ δυτικὰ Σκορτά, καὶ τὸ κάστρο τῆς *Spoliza* μετὰ τὸ Στροβίτσι, Ποριᾶ καὶ Σιδηρόκαστρο ἀλλὰ ἀνατολικότερα⁷. Ἡ *Spoliza* συνεπῶς τοποθετεῖται στὰ Σκορτά⁸, ἢ νότια ὀριοθέτηση τῶν ὁποίων πε-

1. Bon, *Morée*, σελ. 337-338.

2. Στ. Δραγοῦμη, *Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά*, Ἀθήνα 1921, σελ. 257.

3. Hopf, *Chroniques*, σελ. 206.— Bon, *Morée*, σελ. 694.

4. McLeod, *Castles*, σελ. 356, στ 1, 31-3, 32, σελ. 361.— D Georgacas - W. A. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Ἀθήνα 1968, ἀρ. 6589.

5. Bon, *Morée*, σελ. 338.

6. McLeod, *Castles*, σελ. 356.

7. Βλ. τὸ χάρτη Σκορτῶν: Bon, *Morée*, ὅ.π., πίν. 3.

8. Γιὰ τὰ Σκορτά καὶ τὴν ὀριοθέτησή τους βλ. Ἰ. Σαρρῆ, *Τὰ «Κάστρα τῶν Σκορτῶν» Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος*, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς (1934-1935), σελ. 57-84.— Κ. Ρωμαίου, *Τοπογραφικὰ τῆς Φραγκοκρατίας*, Πελοποννησιακὰ 2 (1957), σελ. 1-26 — Bon, *Morée*, σελ. 363-406. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης Σκορτά βλ. Ἀ. Ἀδαμαντίου, *Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν Φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν*, ΔΙΕΕ 6 (1906), σελ. 481.— D. J. Georgacas, *The Middle Greek Place-name Skorta (in Arcadia)*, *Beiträge zur Namenforschung* 1 (1949), σελ. 78-84.

ριλαμβάνει όλη τήν κοιλάδα του Νέδα ως και τὰ ύρη Κούτρα, "Άγιος Ήλιος, Τετράζι¹. Στο χειρόγραφο χάρτη του Battista Agnese έναν από τους παλαιότερους που σώζονται αλλά όχι και πιο ακριβείς σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό των θέσεων και την απόδοση της ονομασίας των τοπωνυμίων, ή Spolice αναγράφεται στα βορειοανατολικά του Άντίλαλου Όλυμπιας², μακριά από την Παύλιτσα Ήλείας, γεγονός που οφείλεται πιθανότατα σε ανακριβή τοποθέτηση της θέσης. Σε μεταγενέστερες πηγές, όπως στην απογραφή του νομού Μεθώνης του 1689, ή τοπωνυμία άπαντα ως Paulizza³ και περιλαμβάνεται στο δήμο Φιγαλίας. Τέλος σε έγγραφα της περιόδου 1697-1700, στα όποια καταγράφεται ή κτηματική περιουσία των ναών των μονών και μετοχιών της Όρθόδοξης Έκκλησίας, στην Παύλιτσα άνήκουν:

*ή εκκλησία της Παναγίας σκεπασμένη
του Αγίου Νικολάου σκεπασμένη
Είς τον κάμπον τους, του Αγίου Άθανασίου, χαλασμένη.
Είς τό Γεφύρι πέρα του Αγίου Θεοδώρου όμοίως.
σιμά είς τήν Ντοΐνα του Ταξιάρχου όμοίως.
Είς τό Πηγάδι, του Αγίου Ίωάννου, όμοίως.
Είς τὰ Στενά του Προφήτου Ήλιού όμοίως.
Είς τους Κήπους παλαιοκλήσιον όμοίως⁴.*

Άπό τις πηγές που αναφέρθηκαν, τους καταλόγους κάστρων και τὰ έγγραφα των βενετικών αρχείων, προκύπτει ότι ή Police-Spoliza-Παύλιτζα, βρίσκεται στα δυτικά Σκορτά μετά τό Στροβίτσι, τήν Ποριά και πριν από τό Σιδηρόκαστρο. Οί μαρτυρίες των πηγών, αλλά και των αρχαιολογικών εύρημάτων που θα αναφερθούν πιο κάτω, τὰ όποια δέν είχε ύπόψη του ό Bon, ενισχύουν σημαντικά τὰ έπιχειρήματα για τήν ταύτιση.

Τό ένδιαφέρον των περιηγητών, Έλλήνων και ξένων για τήν Παύλιτσα εκδηλώνεται έντονα κατά τον 19ο αί.: ό Πύρρος ό Θετταλός⁵ (1774-1853), περιγράφει τήν περιοχή, ένω πολύτιμες για τήν ιστορία του τόπου είναι οί

1. Bon, *Morée*, σελ. 393.

2. Bon, *Morée*, πίν. 9.

3. Λάμπρου, *Άπογραφή του Νομού Μεθώνης*, σελ. 706. Στόν ίδιο δήμο περιλαμβάνονται ό "Άγιος Ήλιος, ή Κοπάνιτζα, ή Ζουρτζα, ή Βερβίτζα, τό Δραγώγη, ή Γάρδιτζα. Το 1689 ή Παύλιτζα είχε 63 κατοίκους, ένω τό 1879 άριθμούσε 316 βλ. Λάμπρου, *ό.π.*, σελ. 707.

4. Ντόκου, *Η έν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία*, σελ. 156. Σε άλλη απογραφή της Βενετοκρατίας ή Paulizza άπαντα κοντά στο Στροβίτσι, τή Γαρδίτσα, τή Σμερλίνα, τή Ζουρτσα βλ. Κριμπά, *Ένετοκρατούμενη Πελοπόννησος*, σελ. 345.

5. Πύρρος Θετταλός (έκδ. Π. Χαράλαμπος, 1978) σελ. 16.

περιγραφές τῶν ξένων ταξιδιωτῶν¹, πού παρέχουν πληροφορίες γιά τήν κατάσταση τῶν τειχῶν, τήν ὑπαρξή παλιῶν ἐκκλησιῶν κλπ.

Μέ ἀφετηρία τίς μαρτυρίες τῶν πηγῶν καί τῶν περιηγητῶν, ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐπιφανειακή ἀρχαιολογική ἔρευνα στήν περιοχή, σέ ἔκταση πού καλύπτει τά ὄρια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Παύλιτσας. Ἡ ἔρευνα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐπισήμανση εὐρημάτων, πού ὀδηγοῦν στή διαπίστωση τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου κατὰ τήν παλαιοχριστιανική καί ἰδίως κατὰ τή βυζαντινή περίοδο.

Χῶρος Νεκροταφείου. Ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας. Στό νεκροταφεῖο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Παύλιτσας καί στή θέση Μνήματα βρίσκεται νάος ἀφιερωμένος στήν Κοίμηση τῆς Παναγίας.

Γιά τὸ νὰ αὐτὸ γίνεται λόγος σέ κείμενα περιηγητῶν². Πρόκειται γιά μόνωχορο σταυρεπίστεγο νὰο³. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι ἡμικυκλική καί στήν ἀνατολική πλευρά, στήν ἀψίδα ὑπάρχει μικρὸ παράθυρο, μοναδική πηγὴ φωτισμοῦ. Ἡ τοιχοδομία κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα εἶναι ἀρκετὰ ἀμελής, μέ χρήση ἀρχαίου ὑλικοῦ σέ δευτέρη χρήση (εἰκ. 2). Οἱ νεότερες ἐπεμβάσεις εἶναι πολλές. Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου καί κατὰ μῆκος τῆς βορεινῆς πλευρᾶς εἶναι ἐντοιχισμένοι ὄρθιοι σέ κανονικὰ διαστήματα ἔξι ἀρράβδωτοι μονο-

1. W. Gell, *Narrative of a journey in the Morea*, Λονδίνο 1823, σελ. 101-105.— Leake, *Travels*, σελ. 490 κ.έ.— Ch. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée, Architecture, sculptures, inscriptions et vues*, τόμ. Β', Παρίσι 1833, σελ. 2-3.— P u i l l o n B o b l a y e, *Expédition Scientifique de Morée*, σελ. 165.— F. A l d e n h o v e n, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse*, Ἀθήνα 1841, σελ. 218-221.— L. R o s s, *Reisen und Reisenrouten durch Griechenland, I. Reisen im Peloponnes*, Βερολίνο 1841, σελ. 98.— B u c h o n, *La Grèce continentale et la Morée*, σελ. 470-471.— E. C u r t i u s, *Peloponnesos*, I, Gotha 1851, σελ. 320-322.— A. R. R a n g a b è s, *Souvenirs d'une excursion d'Athènes en Arcadie* (dans Mémoires à l'Académie des inscriptions et Belles Lettres, 1re série, tom. V, 1re partie), 1857, σελ. 359 κ.έ.

2. G e l l, *Journey in the Morea*, σελ. 104.— L e a k e, *Travels*, σελ. 497-498.— B l o u e t, *Expédition*, πίν. I, Ἐκκλησία C.— J o s t, *Sanctuaires*, σελ. 87.

3. Γιά τοὺς σταυρεπίστεγους ναοὺς γενικὰ βλ. Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, *Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Α' (1935) σελ. 41-52.— Γ. Δ η μ η τ ρ ο κ ά λ λ η, *Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν*, Χαριστήριο εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ν, τόμ. Β', Ἀθήνα 1966, σελ. 187-211.— Χ. Μ π ο ὄ ρ α, *Μαθήματα ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1975, σελ. 236-238.— Ν τ ο ὄ λ α ς Μ ο υ ρ ί κ η, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στό Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος*, (Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 25), Ἀθήνα 1978, σελ. 8, σημ. 11.— Ν. Ν ι κ ο ν ά ν ο υ, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθήνα 1979, σελ. 147-150. Γιά τοὺς σταυρεπίστεγους ναοὺς τῆς Πελοποννήσου βλ. Μ. Γ κ η τ ά κ ο υ, *Ὁ εἰς Φιλιατρὰ βυζαντινῆς ἐποχῆς σταυρεπίστεγος νὰος τῆς Ἀναλήψεως*, Φιλιατρὰ, ἔτος Β', τεύχ. 7, Μάιος (1958), σελ. 17-27.— S o p h i a K a l o p i s s i - V e r t i, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)*, (Miscelanea Byzantina Monacensia 20) Μόναχο 1975.— Χ α ρ ᾶ ς Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ῖ δ η, *Ὁ σταυρεπίστεγος νὰος τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στήν Πλάτσα τῆς ἔξω Μάνης*, Πελοποννησιακὰ 16 (1985-1986), σελ. 423-440.

λιθικοί κίονες (ύψους $\pm 0,96$ μ.), ενώ κατά μήκος τῆς νότιας πλευρᾶς μόνο ἓνας παρόμοιος κίονας εἶναι ἐμφανής. Προσεκτικὴ παρατήρηση τῆς διαμόρφωσης τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ναὸς ἦταν κατὰ πολὺ ὑψηλότερος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ στὴ βορεινὴ νότια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ διατηροῦνται σὲ μέτρια κατάσταση, τοιχογραφίες καλῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης¹. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς: στὴ βορεινὴ πλευρὰ ἀπεικονίζονται οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος καθὼς καὶ οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμάς καὶ Δαμιανός, οἱ ἅγιοι Θεόδωρος καὶ Προκόπιος. Ὑπάρχουν ἐπίσης τοιχογραφίες, ὅπου ἀπεικονίζονται ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ἡ Πεντηκοστὴ καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Στὴ νότια πλευρὰ ἐξᾴλου ὑπάρχει τοιχογραφία μεγάλων διαστάσεων μὲ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὴν Ψυχостаσία κλπ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν ἀπεικονίσεις τῶν Ἱεραρχῶν, τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ τῆς Παναγίας Πλατυτέρας.

Οἱ ἐπεμβάσεις στὴν τοιχοδομία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου, ἐπιβάλλουν τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν προσεκτικὴ μελέτη του καὶ καθιστοῦν κάθε προσπάθεια γιὰ ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῆς χρονολόγησής του πρόωρη. Προτείνεται μὲ κάθε ἐπιφύλαξη ὡς πιθανότερη περίοδος οἰκοδόμησής του ἡ ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ². Οἱ τοιχογραφίες μέτριας διατήρησης καὶ πολὺ καλῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν σὲ ἐποχὴ πού συμπίπτει μὲ τὴν πρώτη γραπτὴ μνεία πού ἔχουμε γιὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου Grimani³ (τέλη 17ου αἰ.).

Στὸ χῶρο γύρω ἀπ' τὸ ναὸ ὑπάρχουν κίονες ἀρράβδωτοι ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα. Στὴ θέση αὐτῆ, ὅπου ἡ ἐκκλησία τῆς Κοίμησις, εἶναι πιθανὸν ὅτι βρισκόταν ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας, τὸ ἀρχαῖο ὑλικὸ τοῦ ὁποίου χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ κτίσιμο τῆς ἐκκλησίας⁴.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Κοίμησις καὶ μέσα σὲ τάφο ἐντοπίσθηκε τοῖχος κτισμένος μὲ μεγάλους κανονικοὺς ἀργοὺς λίθους ἀπὸ φυσικὸ πέτρωμα, τοῦ ὁποίου μόνο ἡ νότια πρόσοψη εἶναι ὄρατῆ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρίσκεται στὴν προέκταση τοῦ βορείου τοῖχου τῆς βυζαντινῆς μονόχωρης ἐκκλησίας τοῦ νεκροταφείου καὶ σὲ ἀπόσταση 9,60 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς. Κατὰ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς Ἐφο-

1. Τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ προτίθεται νὰ μελετήσῃ ἡ ἀρχαιολόγος κυρία Ἐλένη Δεληγιάννη-Δωρῆ.

2. Ὡς πιθανὴ περίοδος οἰκοδόμησής τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 13ου αἰ. Στοιχεῖο πού ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτῆ εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς ἀνατολικῆς καὶ βορεινῆς πλευρᾶς.

3. Ν τ ό κ ο υ, ὁ.π., σελ. 156. Ἡ χρονολόγησις ὀφείλεται στὴν Ἐλένη Δεληγιάννη-Δωρῆ.

4. J o s t, *Sanctuaires*, σελ. 88.

Εικ. 2 'Ανατολική πλευρά του ναού της Παναγίας

ρείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας κ. Μαργαρίτας Κουμουζέλη¹, πρόκειται γιὰ τοῖχο πού συνεχίζεται πρὸς τὰ κάτω καὶ σύμφωνα μὲ ἕλες τίς ἐνδείξεις ἀνήκει σὲ κτίσμα βυζαντινῆς ἐποχῆς, μὲ δεύτερη χρήση ὕλικου προγενέστερων χρόνων.

Στὸν ἴδιο χῶρο τοῦ νεκροταφείου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀρράβδωτους μονολιθικοὺς κίονες καὶ κιονίσκους, βρέθηκε περιρραντήριο μὲ χαρακτηριστικὲς κυματοειδεῖς γλυφές, πιθανότατα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων (διαστάσεις: ὕψος +0,62 μ. καὶ πάχος ±0,27 μ.). Ἐξάλλου στὴ γύρω περιοχὴ ἐπισημάνθηκαν περιρραντήρια τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀφθονη μεσαιωνικὴ χονδρὴ κεραμεικὴ βρέθηκε στὴ θέση αὐτή.

Θέση Σταυρούλι. Στὴ θέση Σταυρούλι δυτικὰ τοῦ χωριοῦ ἐκεῖ ὅπου εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ περιηγητὲς ἐκκλησία βυζαντινῆ², κτισμένη μὲ ἀρχαῖο ὕλικό, βρέθηκε ἀρχιτεκτονικὸ μέλος (ἐπίθημα), πού φέρει ἀνάγλυφο ἕξεργο ἰσοσκελετῆ σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων του³ (εἰκ. 3). Τὰ ἄκρα τῆς κάτω κεραίας καταλήγουν σὲ ἐλικοειδὲς κόσμημα. (Διαστάσεις: ὕψος ±0,50 μ., πάχος ±0,15, πλάτος ±0,35 μ., ὕψος χάραξης σταυροῦ ±0,20 μ., πάχος σταυροῦ ±0,20 μ.). Σύμφωνα μὲ πληροφορίες κατοίκων τοῦ χωριοῦ ὁ σταυρὸς στηριζόταν σὲ κίονα μὲ ραβδώσεις ὕψους περίπου 1,30 μ. Οἱ ἀπλοὶ αὐτοὶ σταυροὶ μὲ τίς διαπλατυμένες στὰ ἄκρα κεραίες ἀποτελοῦν κοινὸ τύπο γιὰ κιονίσκους καὶ ἐπιθήματα κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Ὁ σταυρὸς μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ παρόμοιο σὲ ἀμφικιονίσκο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου⁴ καὶ μὲ ἀνάλογο σὲ κιονόκρανο ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Τεγέας⁵ καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Στὴ θέση αὐτὴ ἐντοπίσθηκαν ἀρράβδωτοι μονολιθικοὶ κίονες, καθὼς καὶ ὄστρακα μεσαιωνικῆς ἀλλὰ καὶ παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Κατὰ τὴν Jost⁶ ἐδῶ κοντὰ πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ τάφος τῶν Ὀρεσθασίων πού ἀναφέρει ὁ Πausanias⁷.

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κυρία Μαργαρίτα Κουμουζέλη πού μοῦ ἔδωσε τὴν πληροφορία. Τὰ εὐρήματα περιγράφονται ἀναλυτικὰ σὲ ἔκθεση τῆς πρὸς τὴν Ἐφορεία Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Πάτρας.

2. B l o u e t, *Expédition*, πίν. I ἐκκλησία Β.— R a n g a b è s, *Souvenirs*, σελ. 87.— J o s t, *Sanctuaires*, σελ. 87.

3. Φυλάσσεται σήμερα στὸ Σχολεῖο τῆς Παύλιτσας.

4. Χ. Μ π ο ὄ ρ α, *Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου*, ἀλλοτε στίς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΙΓ' (1985-86) [1988], σελ. 48-49, εἰκ. 20.

5. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, *Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νικλίου*, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 12 (1973), σελ. 92, εἰκ. 52.— V a s. V é m i, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, Παρίσι 1989 (BCH Supplementum XVII), ἀρ. 75, σελ. 113-114, πίν. 27.

6. J o s t, *Sanctuaires*, σελ. 88.

7. Πaus. VIII, 41, 1.

Είς 3 'Επίθρημα με ἀνάγλυφο ἰσοσκελῆ σταυρὸ στή θέση Σαρκοῦνι Παύλιτσας.

Θέση Ἁγιονικόλας. Στὴν Κάτου ρούγα τοῦ χωριοῦ, ποῦ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπου ἡ σύγχρονη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὑπάρχουν ἴχνη ἐρειπίων παλαιότερης ἐκκλησίας, ποῦ πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ὁμώνυμη ἐκκλησία ποῦ ἀναφέρεται στὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Grimani ὡς σκεπασμένη¹ («τοῦ Ἁγίου Νικολάου σκεπασμένη»). Ἐντοπίσθηκε Ἁγία Τράπεζα ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα.

Στὸ γύρω χώρο ἐπισημάνθηκε ἄφθονη χονδρὴ μεσαιωνικὴ κεραμεικὴ καὶ ὄστρακα τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Θέση Κάμπος. Δυτικὰ τῆς Παύλιτσας σὲ ἀπόσταση 500 μ. ἀπὸ τὸ Κάτω χωριὸ καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ὑπάρχουν ἐμφανῆ κατάλοιπα παλιᾶς ἐκκλησίας, καθὼς καὶ μεσαιωνικὴ κεραμεικὴ καὶ ὄστρακα. Πρόκειται γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ποῦ ἀναφέρεται στὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Grimani: «Εἰς τὸν κάμπον τους, τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, χαλασμένη»².

Θέση Στενά. Στὰ βορειοανατολικὰ τῆς Παύλιτσας στὴν τοποθεσία Στενά, κοντὰ στὴν ἀρχαία ἀκρόπολη (ὕψος 720 μ.), περιηγητὲς τοῦ περασμένου αἰώνα εἶχαν ἐπισημάνει τὰ ἐρείπια μεσαιωνικοῦ τείχους ἑλλειπτικοῦ σχήματος μέσα στὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν δύο ἐκκλησίες ἀφιερωμένες στὴν Παναγία καὶ τὸν Προφήτη Ἡλία³. Ὁ Leake μάλιστα διέσωσε καὶ τὸ σχέδιο τοῦ κτίσματος αὐτοῦ, ποῦ χρονολογεῖται πιθανότατα στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο⁴. Κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα στὸν γύρω δὲν ἐπισημάνθηκαν ἄλλα ἴχνη ἐρειπίων ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προφήτη Ἡλία⁵, ποῦ εἶναι κτισμένη ἴσως πάνω σὲ παλαιότερο ναό. Ἀπὸ τὸν τελευταῖο αὐτὸ ναὸ σώζεται μόνον ἡ ἁγία Τράπεζα ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα. Στὸ ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου Grimani πάντως γίνεται λόγος μόνον γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Προφήτη Ἡλία: «Εἰς τὰ Στενά τοῦ Προφήτου Ἰησοῦ ὁμοίως»⁶.

Στὴ θέση αὐτῆ, ὅπου κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Cooper, ὑπῆρχε ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας⁷. βρέθηκε χονδρὴ κεραμεικὴ μεσαιωνικῶν χρόνων.

1. Ντόκου, ὅ.π., σελ. 156.

2. Ντόκου, ὅ.π., σελ. 156.

3. Leake, *Travels*, σελ. 496.—Blouet, *Expédition*, ὅ.π., πίν. I, L.-Aldenhoven, *Pitnéraire*, σελ. 220-221.—Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, σελ. 470.—Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86.

4. Leake, *Travels*, σελ. 496.—Curtius, *Peloponnesos*, I, σελ. 321.—Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86.

5. Οἱ Leake, (ὅ.π., σελ. 496), Aldenhoven (σελ. 220-21), Buchon (ὅ.π., σελ. 470), κάνουν λόγο γιὰ δύο ἐκκλησίες, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία.

6. Ντόκου, ὅ.π., σελ. 156.

7. Cooper, *Phigalia*, σελ. 703.

Θέση Ἀηθόδωρος. Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ, στήν ἀπέναντι ὄχθη τῆς Νέδας κοντὰ στό μύλο στό γεφύρι, ὑπῆρχαν ἐρείπια παλιᾶς ἐκκλησίας, πού σύμφωνα μέ πληροφορίες κατοίκων παρασύρθηκαν ἀπό τὸ ρέμα τοῦ ποταμοῦ. Ἡ θέση συμπίπτει μέ τὸν προσδιορισμὸ πού δίνεται στό ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου Grimani: «Εἰς τὸ Πηγάδι, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ὁμοίως»¹. Ἐπίσης ἴχνη ἐρειπίων τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησις εἶναι ἀβέβαιη ἐπισημάνθηκαν στὴ θέση Ἀγιανταξιάρης στὰ ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, ὅπου καὶ ὁ σύγχρονος ναὸς τῶν Ταξιάρχῶν² καὶ στὴ θέση Ἀγέρμυνα βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ σὲ ἀπόσταση 1 χμ., ὅπου τὸ εἰκονοστάσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Καὶ στίς δύο ἀνωτέρω θέσεις βρέθηκε κεραμεικὴ μεσαιωνικῶν χρόνων.

Θέση Παλιόκαστρο. Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ Φιγαλίας καὶ στὰ νοτιοδυτικὰ κοντὰ στὸν ποταμὸ Νέδα καὶ στὴ θέση Παλιόκαστρο, κοντὰ σὲ σπήλαιο, ὅπου σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις³, τοποθετεῖται τὸ ἱερὸ τῆς Μελαίνης Δήμητρας, πού ἀναφέρει ὁ Πausanias⁴, ὁ Cooreg ἐντόπισε ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ κεραμεικὴ καθὼς καὶ βυζαντινὲς οἰκίαις⁵.

Θέση Καστρούκαινα. Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ οἰκισμού καὶ βορειοανατολικά τῆς Φιγαλίας, στὴν τοποθεσίαν Ἁγίου Νικόλαος, νότια τοῦ Παράδεισου, ἐντοπίσθηκαν ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ· πρόκειται γιὰ κτίσμα πού ἔχει σωζόμενο μῆκος ±8 μ., σωζόμενο πλάτος ±2,40 μ. Ἡ ἀψίδα ἔχει μέγιστο σωζόμενο ὕψος ±1,53 μ., χορδὴ 1,13 μ., λαμπὰς 0,49 μ. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι 0,77 μ.- 0,80 μ. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀργολιθοδομὴ μέ κονίαμα. Παραπλευρῶς τῆς ἀψίδας ὑπάρχει πρόσκτισμα οἰκοδομημένο μέ πολὺ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ δευτέρη χρῆσις. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ προσκτίσματος, ἢ ἔκτασή του κλπ., δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθοῦν.

Πρὸς τὸ παρὸν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται γιὰ μονόχωρο ναὸ μέ πρόσκτισμα πού μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ, μέ τὰ δεδομένα πού ἔχουμε, στὴ μεσοβυζαντινὴ ἢ ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο (εἰκ. 4). Γύρω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ναοῦ βρέθηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

- α) Κίων μονόλιθος ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα μέ τὸ ἐπίθημά του. (εἰκ. 5)
(Διαστάσεις: ὕψος ±0,77 μ. Μέγιστη διάμετρος ±0,37 μ. Ἐλάχιστη διά-

1. Ντόκου, ὁ.π., σελ. 156.

2. Ντόκου, ὁ.π., σελ. 156.

3. Cooreg, *a Greek Mountain City*, σελ. 133-134.— Jost, *Sanctuaires*, ὁ.π., σελ. 92, σημ. 4 bis.

4. Πaus. VIII, 41, 7, 42, 1-13.

5. Cooreg, ὁ.π., σελ. 134.

μετρος $\pm 0,31$ μ. Ἐλάχιστη περίμετρος $\pm 1,04$ μ. Μέγιστη περίμετρος $\pm 1,14$ μ.).

β) Επίθημα (ὑψος $\pm 0,26$ μ. Ἄνω διάμετρος $\pm 0,31$ μ.)

γ) Τεκτονικὸ κιονόκρανο (μὲ γόμφωση). (Ἄνω διάμετρος $\pm 0,278$, καὶ διάμετρος βάσης $\pm 0,41$ μ.).

Στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Φιγαλίας περισυνελέγησαν ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ νομίσματα¹, ἐνῶ στὴ θέση Γούβα, ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ στὸν ἀγρὸ ἰδιοκτησίας Γ. Κοκκίνη, βρέθηκαν πολλὰ βυζαντινὰ νομίσματα (κωνσταντινᾶτα)².

Ἄπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Φιγαλίας, πού ταυτίζεται μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ τῆς Παύλιτσας Τριφυλίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς κλασικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ὑπάρχουν μαρτυρίες φιλολογικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς τῆς παλαιοχριστιανικῆς, τῆς ὕστερης βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποδεικνύεται ἡ κατοίκηση τοῦ χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μνεία τοῦ τοπωνυμίου *Poliza* καὶ *Simico* στὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ χρονικοῦ θεωροῦμε, ὅτι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ τὴν Παύλιτσα ἐνισχύονται πέρα ἀπὸ τὶς φωνητικῆς ὁμοιότητες, μὲ τὶς ἀναφορὰς τῶν πηγῶν, τὴν ταύτιση τοῦ κάστρου τῆς Ποριᾶς μὲ θέση κοντὰ στὸ Στροβίτσι, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικῆς μαρτυρίες, ὅπως ἡ ὑπαρξὴ ἐκκλησιῶν βυζαντινῆς καὶ ὕστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ μεμονωμένων εὐρημάτων παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἡ προσέγγιση ἢ ταύτιση τοῦ *Simico* τοῦ ἀραγωνικοῦ χρονικοῦ θὰ θεμελιωνε πλήρως τὴν παραπάνω θέση, ἂν μποροῦσε νὰ στηριχθεῖ σὲ τοπογραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Ἡ ἄποψη τοῦ Bon ὅτι ἡ ταύτιση τῆς τοπωνυμίας μὲ τὸ Σαμικὸ εἶναι πολὺ ἀβέβαιη, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο δὲν ἀναφέρεται σὲ πηγὴ μεταγενέστερη τοῦ 6ου αἰ., καὶ ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀξιόλογα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα³, πού νὰ δικαιολογοῦν μιὰ τέτοια προσέγγιση, παραμένει πάντα ἰσχυρή. Παρὰ ταῦτα ἔγνη μεσαιωνικῶν ἐπισκευῶν στὰ τείχη τοῦ ἀρχαίου Σαμικοῦ εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Bon⁴, ἐνῶ στὰ βορειοανατολικά τοῦ Σαμικοῦ καὶ στὴ θέση μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ὀνομασία Φραγκοκκλησιά ἐντοπίσθηκαν κάτω ἀπὸ παχὺ στρώμα ἐπίχωσης ἀπόληξη πλινθοπερίβλητου

1. Θεοδ. Καραγιωργα, *Τιχαῖα εἰρήματα, περισυλλογὴ καὶ ἐπισημάνση ἀρχαίων*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971) Β¹, σελ. 146.

2. Ἐφημερίδα *Φιγαλικὸ Βῆμα*, ἔτ. Β', φύλ. 19 Ἰαν. 1986, σελ. 3.

3. Bon, *Morée*, σελ. 337-338. Τὸ Σαμικὸ βρίσκεται στὴν παράλια Τριφυλία σὲ ἀπόσταση 8 χλμ βορειοδυτικὰ τῆς Ζαχάρως.

4. Bon, ὅ.π., σελ. 338.

Εικ. 4 Έρευνα του νεοϋασοβυζαντινής εποχής στη θέση Κασσογιγώνα Διαμόρφωση της αλυσδας

τόξου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ¹, ὅπως ἐπίσης ἔχνη τοῦ ἐξωτερικοῦ του τοίχου σὲ μῆκος 8 μ. Ἀπὸ τὴν ἴδια θέση προέρχεται βυζαντινὸ νόμισμα ἀνώνυμο τοῦ 1034-1041 μ.Χ., ἐνῶ στὴ θέση Τάβλα βρέθηκε ἠθσαυρὸς ἀπὸ 8985 μικρὲς χάλκινες ὑποδιαιρέσεις (minimi), καθὼς καὶ βυζαντινὰ νομίσματα². Στὴν Καζάρμα τῆς περιοχῆς Κλειδίου Σαμικοῦ ἀναφέρονται λείψανα μεσαιωνικῆς ὀχύρωσης³. Οἱ λίγες αὐτὲς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη πηγῶν μεταγενέστερων τοῦ 6ου μ.Χ., δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηρίξουν τὴν ἄποψη γιὰ ταύτιση τῶν Simico-Σαμικό. Ἄλλωστε οἱ ἀλλοιώσεις πού ἔχει ὑποστῆ ἡ περιοχή ἐξαιτίας τῶν προσχώσεων δυσχεραίνουν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Συμπεράσματα. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι στὴν πόλη τῆς ἀρχαίας Φιγαλίας, πού γνώρισε ἀκμὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ κάμψη κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ κατοίκηση κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ, βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τὰ χρόνια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας. Οἱ λιγοστὲς μαρτυρίες καὶ κάποιες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ οἰκισμὸς ὑπῆρχε τὸν 6ο μ.Χ. Ἀκολουθεῖ ἓνα χάσμα ἀρκετῶν αἰῶνων γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ πληροφορίες τῶν ἐλάχιστων καὶ ἀμφίβολων πηγῶν πού ἔχουμε δὲν τεκμηριώνονται (π.χ. ἡ μαρτυρία τῆς notitia 3 ὅτι ἡ Φιγάλεια εἶναι ἔδρα ἐπισκοπῆς μεταξὺ 8ου καὶ 9ου αἰ.). Ἡ Φιγάλεια καὶ ἡ γύρω περιοχή φαίνεται ὅτι περνοῦν στὸ περιθώριο τῆ στιγμῆ πού τὸ κέντρο βάρους μετατοπίζεται πρὸς τὴν εὐφορὴ πεδιάδα τῆς μέσης Ἡλείας, μὲ τὴ μεταφορὰ τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας τῆς Ἡλείας στὴν Ὠλένη. Στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ ἀφοῦ περιλαμβάνεται μέσα στὰ Σκορτά, τὸ χῶρο στὸν ὁποῖο διαδραματίζονται τὰ σημαντικότερα γεγονότα, ἀναφέρεται ἀπὸ τὶς πηγὲς τὶς σύγχρονες ἀλλὰ καὶ τὶς μεταγενέστερες ὡς καὶ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες καὶ τὰ εὐρήματα, ὅσα χρονολογοῦνται στὴν περίοδο αὐτὴ, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύσταση τοῦ οἰκισμοῦ, τῆς ἔκτασής του, πράγμα πού προϋποθέτει τὴ διενέργεια ἀνασκαφῆς τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν σὲ σχέση καὶ μὲ ἄλλα κοντινὰ οἰκιστικὰ κέντρα τῆς νότιας καὶ νοτιοανατολικῆς Ἡλείας, ὅπως τὴν Κάτω Φιγαλία (πρῶην Ζούρτσα), βορειοδυτικὰ τῆς Παύλιτσας, ὅπου βρέθηκε τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ τελευταίου τε-

1. Ἐλένης Παπακωνσταντίνου - Χαρίτου, *Περιοχὴ Σαμικοῦ, ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις κατοικήσεως στὰ ἱστορικὰ χρόνια*, Ἐπετηρὶς Ἐπιχειρήσεως Ἡλειακῶν Μελετῶν, 2 (1983), σελ. 302-303, 304.

2. Ἄννας Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «ἠθσαυροὶ» καὶ μεμονωμένα Νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Στ' - Ζ' αἰ)*, Σύμμεικτα 5 (1983), ἀρ. 33, σελ. 66. Κράγιωργα, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971) Β' Χρονικά, σελ. 146.

3. Ν. Γιάλουρη, Ὀδηγὸς Ἀρχαιοτήτων ἀρχαίας Τριφυλίας νῦν Ὀλυμπίας, Ὀλυμπιακὰ Χρονικά 4 (1973), σελ. 166.

Εικ. 5. Κίονας με τὸ ἐπιθῆμά του ἀπὸ τῆ θέση Καστρούγκαινα

τάρτου τοῦ 10ου αἰ.¹, τὴν Λινίσταινα², βόρεια τῆς Παύλιτσας, ἀξιόλογο κέντρο τοῦ 13-14ου αἰ., τὸ Λέπρεο, ὅπου βρίσκονται ἐρείπια μεσαιωνικοῦ κάστρου³ κ.ἄ. Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὅτι κατὰ τὸν 14ο αἰ. (1323), ὅλη ἡ περιοχὴ ποὺ περιλαμβάνει τὴ Ζούρτσα καὶ τὴ Μουντρά (νοτιοδυτικὰ τῆς Ζούρτσας), παραχωρήθηκε μὲ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου στὴ μονὴ Βροντοχίου τοῦ Μυστρά, ἀμέσως μετὰ τὴ νίκη του ἐναντίον τῶν Φράγγων («ἔτι δὲ καὶ χωρία δύο ἢ Ζούρτζα καὶ ἡ Μουντρά καλούμενα»⁴).

1. Ch. Bouras, *Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse*, Cahiers Archéologiques 21 (1971), σελ. 137-149.— Ροδονίκης Ἐτζέογλου, *Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 28 (1973), Β' Χρονικά, σελ. 236.— Μυρτώ Γεωργοπούλου, *Νομός Ἡλείας, ἀναστηλωτικὲς ἐργασίαι*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 35 (1980), Β' Χρονικά σελ. 208.

2. Ν. Γεωργίου, *Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἡλείας. Ἀποκάλυψις νέων μνημείων*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 22 (1967) Β' Χρονικά, σελ. 209.— Γεωργίου, *Ὁδηγός*, σελ. 159.

3. Γεωργίου, *Ὁδηγός*, σελ. 152.

4. Κ. Γ. Ζησίου, *Ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν Χρόνων τῆς Ἑλλάδος*, Βυζαντινὸς 1 (1909), σελ. 553.

Τοπωνύμια Περιοχής Φιγαλίας*

Ἄβδουᾶ τὸ Πουρνάρι (τοῦ, στοῦ)	Βαρικὰ (τά, στά)
Ἄγέρμαινα (ή, στήν)	Βασιλοπούλας τὸ μνημα (τῆς, στῆς)
Ἄγιαμαρίνα (ή, στήν) ἢ Ἄγιομαρίνα ἢ καὶ Ἄγιαμαρίνη,	Βλάσση τ' ἁλώνι (τό, στό)
Ἄγιάννης (ὁ, στόν)	Βορίστρα (ή, στή)
Ἄγιανταξιάρης (ὁ, στόν)	Βορός (ὁ, στό)
Ἄγιοβλάσσης (ὁ, στόν)	Βουτυριά (τοῦ, στοῦ)
Ἄγιοδημήτρης (ὁ, στόν)	Βρωμόνερο (τό, στό)
Ἄγιοθανάσης (ὁ, στόν)	Βύθισμα (τό, στό)
Ἄη-Λιάς ἢ Ἄελιάς ἢ Προφήτης Ἡλίας (ὁ, στόν)	Γαλαράκι (τό, στό)
Ἄγιονικόλας (ὁ, στόν)	Γαρδάση τ' ἁλώνι (τό, στό)
Ἄγιώρης (ὁ, στόν)	Γαρούφως ἢ ἔλια (τῆς, στῆς)
Ἄγριαπηδοῦλες (οἱ, στίς)	Γεωργακάκη ἢ σπηλιά (τοῦ, στοῦ)
Ἄγριλιὰ (ή, στήν)	Γιάγκουλα (τοῦ, στοῦ)
Ἄγριλίδι (τό, στό)	Γιαννάντ' τις σκιές (τοῦ, στοῦ)
Ἀηδόνη ἢ λίμνα (τοῦ, στοῦ)	Γιοφύρι (τό, στό)
Ἀηθόδωρος (ὁ, στόν)	Γκονόλβα (ή, στήν)
Ἀηλάγκαδα (τά, στά)	Γκρεμούλια (τά, στά)
Ἀκόνες (οἱ, στίς)	Γούβα (ή, στή)
Ἀκουμπίστρες (οἱ, στίς)	Γουβίτσα (ή, στή)
Ἀλωνάκι (τό, στό)	Γούπατο (τό, στό)
Ἀμμουδάρες (οἱ, στίς)	Γυφτοπαναγιώτη τὸ θανατίκι (τοῦ, στοῦ)
Ἀμμουδαρίτσα (ή, στήν)	
Ἀμπελάκι (τό, στό)	Δαμιὰς (ὁ, στό)
Ἀνάντηλας (ὁ, στόν)	Δαφνούλα (ή, στή),
Ἀντιλάκκα (ή, στήν)	Δέντρα (τά, στά)
Ἀντραίικα ἀμπέλια (τά, στά)	Δεντρούλι (τό, στό)
Ἀντριανῆς τ' ἁλώνι (τῆς, στῆς)	Δήμητρας ἢ Σπηλιά (ή, τῆς)
Ἀραδαρὲς (οἱ, στίς)	Δήμου τ' ἁλώνι (τοῦ, στοῦ)
Ἄσπρο νερό (τό, στό)	Διπόταμα (τά, στά)
Ἀσπρόχωμα (τό, στό)	Δυὸ Ἐλιές (οἱ, στίς)
Ἀστροπίδια (τά, στά)	
Ἀσφένταμος (ὁ, στόν)	Ἐλιά (ή, στήν)
Λυλάκι (τό, στό)	Ἐλίτσα (ή, στή)
	Ἐλληνικόυλι καὶ Ληνικόυλι (τό, στό)
Βάλτα (ή, στή)	Ἐλληνικότρουπες καὶ Ληνικότρουπες (οἱ, τίς)
Βαμπακιά (ή, στήν)	
Βάρδα (τοῦ, στοῦ),	Ζαρίτσα (ή, στή)
Βαρδάρι (τό, στό)	Ζαρίφη τ' ἄλογο (τοῦ, στοῦ)

* Ἡ συλλογὴ τῶν τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς Φιγαλίας δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ χωρὶς τὴν πολυτίμη βοήθεια τοῦ ἐκδότη τῆς ἐφημερίδας «Φιγαλικὸ Βῆμα», κ. Εὐάγγελου Γιαννικόπουλου, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ τῆ θέσῃ αὐτῇ εὐχαριστῶ θερμᾶ.

- Θελογλόγος (ό, στό)
- Ίσικωμ (τό, στό)
- Κάη ή βρύση (του, στου)
- Καημένη έλια (ή, στήν)
- Κακαβά ή λάκκα (του, στου)
- Καλαμάκια (τά, στά)
- Καλυτέρη τ' άνομω (του, στου)
- Καμίνη (τό, στό)
- Κάμπος (ό, στόν)
- Καραλέα (του, στου)
- Καραντριάς (ό, στόν)
- Καρδολιά (ή, στήν)
- Καρυές (οί, στίς)
- Καρυολάγκαδο (τό, στό)
- Καρύταινα (ή, στήν)
- Κασιδιάρη (του, στου)
- Κασιάνα (ή, στήν)
- Κασιάνας ή Βρύση (τῆς, στής)
- Κασιάνας τ' άλλων (τῆς, στής)
- Καστανά (στου, του)
- Καταρραχάκι (τό, στό)
- Κάτου Βρύση (ή, στήν)
- Κάτου Κάμπος (ό, στόν)
- Κάτου Κομμάτι (τό, στό)
- Κάτου ρούγα (ή, στήν)
- Κελι (τό, στό)
- Κερίμι (του, στου)
- Κιούση τὸ γαλάρι (του, στου)
- Κονόλβα (ή, στήν)
- Κοντριά (τά, στά)
- Κορδεσάκια (τά, στά)
- Κορύτα (ή, στήν)
- Κορωνίδς (ό, στόν)
- Κορωνοχοῦ (ή, στήν)
- Κόσσυφα ή βρύση (του, στου)
- Κοτρωνάκια (τά, στά)
- Κοτρώνι (τό, στό)
- Λιασιά (ή, στή)
- Λιθαρόστρουγγα (ή, στή)
- Λιμνοσκιά (ή, στή)
- Λιναρίστρα (ή, στή)
- Λιοτρουβιό (τό, στό)
- Λούμα τες σκιές (του, στου)
- Λουρίδα (ή, στή)
- Λουτσιάρα (ή, στή)
- Μακρυπλάι (τό, στό)
- Μαλεσιάνικο (τό, στό)
- Μαντζ ή Χούνη (του, στου)
- Μαντζιούναινας ή άγκορτσιά (τῆς, στής)
- Μαρτιάκος (ό, στό)
- Μασοῦρι (τό, στό)
- Μαστρονικα (τά, στά)
- Μιάυση Σπηλιά (ή, στή)
- Μαυρολίθια (τά, στά)
- Μεγάλη Πέτρα (ή, στή)
- Μεγάλη τ' άπήδημα (του, στου)
- Μελίσσι (τό, στό)
- Μελισσόπετρα (ή, στήν)
- Μερζ ή Λάκκα (του, στου)
- Μερτζές (ό, στόν)
- Μέσα Άμπέλια (τά, στά)
- Μέσα Μεριά (ή, στή)
- Μισοβούνι (τό, στό)
- Μνήματα (τά, στά)
- Μοθωνιά (ή, στή)
- Μούζιες (οί, στίς)
- Μουσταῖ τὸ χωράφι (του, στου)
- Μπαίιστα (του, στου)
- Μπάκου ή Σπηλιά (του, στου)
- Μπελώνη (του, στου)
- Μπεφάνη (του, στου)
- Μπιμπίκου (του, στου)
- Μπούρμπουλας (ό, στό)
- Μπίσκιος (ό, στό)
- Μύλος (ό, στό)
- Νερατζές (οί, στίς)
- Νερολιές (οί, στίς)
- Νεροτριβή (ή, στή)
- Νερούλι (τό, στό)
- Νήματα (τά, στά)
- Νιάρχαινα (ή, στή)
- Νικολού τά Λάζια (του, στου)
- Νικολού ή πέτρα (του, στου)
- Νιοχώρι (τό, στό)
- Ντέματα (τά, στά)
- Ντεμενίκου (του, στου)
- Ντεμπελόπετρα (ή, στή)
- Ντερβίση (του, στου)
- Ντούκα τῆ ράχη (του, στου)
- Ντουνά (ή, στή)
- Ξερόβρυση (ή, στή)

Ὅμπλός (ό, στόν)	Σκάλα (ή, στή)
Ὁξωφωλιά (ή, στήν)	Σκαλιή τήν πλάτη (στοῦ)
Ὁύμπουρμπα (ή, στήν)	Σκαφιδούλι (τό, στό)
	Σμουρτιά (ή, στή)
Παλιά Δέση (ή, στήν)	Σοσιακά (του, στοῦ)
Πάνου Ἀμπέλια (τά, στά)	Σούλου (του, στοῦ)
Πάνου μύλος (ό, στόν)	Σπηλιά (ή, στή)
Πανούργα (ή, στή)	Σπηλίτσες (οί, στίς)
Πάνου ρούγα (ή, στήν)	Σταθούλη τὸ ρέμα (του)
Παπαδιάνικο (τό, στό)	Σταυρούλι (του, στοῦ)
Παπά ή λάκκα (ή, στή)	Στενά (τά, στά)
Παράσχεινα ή Παράσκεινα	Στριτσέλι (του)
Παύλιτσα (ή, στή)	
Πέρα κομμάτι (τό, στό)	Τουρλιά (στά)
Περαρέμα (τό, στό)	Τρόχαλος (ό, στό)
Περδικονέρι (τό, στό)	Τσάλ' τή βρύση
Πετριάλωνο (τό, στό)	
Πέτρου τὸ ρέμα (του, στοῦ)	Φαρμακοχώραφο (τό, στό)
Πίσω Σκιές	Φτέρη (ή, στή)
Ποριά (τό, στό)	
Πυργάκι (τό, στό)	Χάλασμα (τό, στό)
Πυργούλι (τό, στό)	Χαλικούρα (ή, στή)
Πῶρος τῆς Σκάλας (ό, στόν)	Χολεβίθι (τό, στό)
	Χούνη (ή, στή)
Ρεματάκι (τό, στό)	Χρηστίνες (οί, στίς)
Ρούσπα (ή, στή)	Χρηστο-καταράχι (του, στοῦ)
Ρωζιάνικα (τά, στά)	
	Ψηλοκαταράχι (τό, στό)
Σαμάρι (τό, στό)	Ψηλολιές (οί, στίς)
Σελικνίτη (του, στοῦ)	

